

การค้าภายในและการค้าภายนอกในสมัยอยุธยาตอนปลายได้หยุดชะงักลงจากผลของสงคราม ทำให้สภาพเศรษฐกิจที่กำลังเฟื่องฟูและมีการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ต้องล่มสลายลง โดยสรุปแล้วอยุธยาตอนปลาย เศรษฐกิจของอยุธยาเป็นเศรษฐกิจที่ผูกติดกับการค้าต่างประเทศ การค้าของป่า ได้คลายความสำคัญลงไปจากเดิมบ้างพร้อมๆ กับการลดจำนวนลงของพ่อค้าชาวตะวันตก แต่การค้าข้าวกับจีนได้กลายเป็นรายได้หลัก อย่างไรก็ตาม ของป่าจะกลายเป็นสินค้าส่งออกที่มีความสำคัญอีกครั้งในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในช่วงเวลานี้ การเมืองในอยุธยาอ่อนแอ ชุนนางและเจ้านายแตกออกเป็นกลุ่มๆ ชุนนางจีนขึ้นมาใช้อำนาจในช่วงเวลาหนึ่งและทำการค้าสำเภาในรูปเอกชนร่วมกับเจ้านาย สร้างความร่ำรวยให้ชนชั้นสูง แต่ในระดับสังคมของชนชั้นผู้ถูกปกครอง ไม่เกิดผลกระทบมากนัก แม้ว่าการค้าภายใน ในช่วงอยุธยาตอนปลายจะคึกคักมากขึ้น แต่คาดว่ามาจากการเพิ่มปริมาณของประชากรและการเติบโตของเมืองอยุธยา ทำให้เกิดการผลิตสินค้าตามความชำนาญเฉพาะทางมากขึ้น แต่ไม่ใช้การผลิตเพื่อการค้า ไพร่ยังคงมีชีวิตตามระบบเดิม การเปลี่ยนแปลงใดๆ เกิดขึ้นในชนชั้นสูงเท่านั้น

หลังการพังทลายของราชอาณาจักรอยุธยา เศรษฐกิจของอาณาจักรที่รุ่งเรืองมากกว่าสี่ร้อยปีได้ถูกทำลายลง เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินประกาศจะรื้อฟื้นความเป็นอยุธยาขึ้นมาอีกครั้ง ก็ต้องทรงฟื้นฟูสภาพเศรษฐกิจที่ย่อยยับไปให้กลับคืนมา เมืองที่ทรงเลือกมาแทนที่อยุธยาคือเมืองท่าเล็กๆ อย่างเมืองธนบุรี และธนบุรีได้ถูกสถาปนาขึ้นมาเป็นราชธานีแห่งใหม่แห่งลุ่มน้ำเจ้าพระยา สมเด็จพระเจ้าตากสินได้ดำเนินตามเศรษฐกิจแบบอยุธยา ซึ่งการค้ากับต่างประเทศเป็นรายได้สำคัญ

การค้าภายในและการค้าภายนอกในสมัยอยุธยาตอนปลายได้หยุดชะงักลงจากผลของสงคราม ทำให้สภาพเศรษฐกิจที่กำลังเฟื่องฟูและมีการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ต้องล่มสลายลง โดยสรุปแล้วอยุธยาตอนปลาย เศรษฐกิจของอยุธยาเป็นเศรษฐกิจที่ผูกติดกับการค้าต่างประเทศ การค้าของป่า ได้คลายความสำคัญลงจากเดิมบ้างพร้อมๆ กับการลดจำนวนลงของพ่อค้าชาวตะวันตก แต่การค้าข้าวกับจีนได้กลายเป็นรายได้หลัก อย่างไรก็ตาม ของป่าจะกลายเป็นสินค้าส่งออกที่มีความสำคัญอีกครั้งในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในช่วงเวลานี้ การเมืองในอยุธยาอ่อนวายเป็น ชุมนางและเจ้านายแตกออกเป็นกลุ่มๆ ชุมนางจีนขึ้นมามีอำนาจในช่วงเวลาหนึ่งและทำการค้าสำเภาในรูปเอกชนร่วมกับเจ้านาย สร้างความร่ำรวยให้ชนชั้นสูง แต่ในระดับสังคมของชนชั้นผู้ถูกปกครอง ไม่เกิดผลกระทบมากนัก แม้ว่าการค้าภายใน ในช่วงอยุธยาตอนปลายจะคึกคักมากขึ้น แต่คาดว่ามาจากการเพิ่มปริมาณของประชากรและการเติบโตของเมืองอยุธยา ทำให้เกิดการผลิตสินค้าตามความชำนาญเฉพาะทางมากขึ้น แต่ไม่ใช่การผลิตเพื่อการค้า ไพร่ยังคงมีชีวิตตามระบบเดิม การเปลี่ยนแปลงใดๆ เกิดขึ้นในชนชั้นสูงเท่านั้น

หลังการพังทลายของราชอาณาจักรอยุธยา เศรษฐกิจของอาณาจักรที่รุ่งเรืองมากกว่าสี่ร้อยปีได้ถูกทำลายลง เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินประกาศจะรื้อฟื้นความเป็นอยุธยาขึ้นมาอีกครั้ง ก็ต้องทรงฟื้นฟูสภาพเศรษฐกิจที่ย่อยยับไปให้กลับคืนมา เมืองที่ทรงเลือกมาแทนที่อยุธยาคือเมืองท่าเล็กๆ อย่างเมืองธนบุรี และธนบุรีได้ถูกสถาปนาขึ้นมาเป็นราชธานีแห่งใหม่แห่งลุ่มน้ำเจ้าพระยา สมเด็จพระเจ้าตากสินได้ดำเนินตามเศรษฐกิจแบบอยุธยา ซึ่งการค้ากับต่างประเทศเป็นรายได้สำคัญ

จากการขุดคลองลัด โดยยกย่านบางกอกขึ้นเป็นเมืองธนบุรี เพื่อรวบรวมไพร่พลในการป้องกันข้าศึกจากหงสาวดี ในช่วงเวลาเดียวกันจึงมีการเกิดของเมืองอื่นๆ เช่นเมืองนครชัยศรี⁵ แม้ว่าการขุดคลองลัดจะทำให้แผ่นดินบริเวณนี้แบ่งออกเป็นสองด้านโดยมีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่ากลางแล้ว ก็ยังคงเรียกรวมว่าเมืองธนบุรีดังเดิม การที่สมเด็จพระไชยราชาธิราชทรงโปรดให้ขุดคลองลัดระหว่างปากคลองบางกอกน้อยถึงปากคลองบางกอกใหญ่นี้ แสดงให้เห็นว่าบริเวณเดิมก่อนการเติบโตเป็นเมืองของธนบุรีเป็นชุมชนที่มีความสำคัญทั้งทางยุทธศาสตร์และด้านการค้า รวมทั้งแสดงให้เห็นความเป็นชุมชนขนาดใหญ่มาแต่ครั้งสมัยอยุธยาตอนต้น⁶

เมืองธนบุรีเป็นเมืองทำการเกษตรกรรม อาชีพหลักของประชาชนคือการทำสวนผลไม้ หมู่บ้านสวนใหญ่อยู่ริมน้ำ ปลูกเป็นกระท่อมไม้ไผ่ เรือนยกสูง เพื่อแก้ปัญหาน้ำท่วม บ้านปลูกเป็นแนวยาวไปตามแนวทางน้ำ ถัดเข้าไปตอนลึกจึงเป็นนาหรือป่าละเมาะ⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศให้ความเห็นเรื่องสวนในเมืองธนบุรีว่าลักษณะการทำสวนของเมืองธนบุรี ซึ่งเป็นแบบยกท้องร่องเป็นลักษณะการทำสวนแบบชาวจีนในมณฑลกวางตุ้ง และมณฑลกวางสี จึงมีความเป็นไปได้ว่าชาวจีนตอนใต้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานตามปากแม่น้ำเจ้าพระยา⁸ การเกษตรกรรมของเมืองธนบุรีให้ผลผลิตดี สินค้าสำคัญของธนบุรีในสมัยอยุธยาจึงเป็นประเภทผลไม้ และหมาก⁹

ตลอดสมัยอยุธยา มีเหตุการณ์สำคัญที่แสดงให้เห็นฐานะความสำคัญและการรวมอยู่เป็นชุมชนของเมืองธนบุรี โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งเป็นสมัยที่โปรดฯให้สร้างป้อมรบขึ้น ใน พ.ศ. 2228 ปีที่คณะทูตฝรั่งเศสอันได้แก่ เซอวาลิเยร์ เดอ โชมองต์ เป็นราชทูต , กงต์ เดอร์ ฟอร์แบ็ง และบาทหลวงก็ยก ตาซาร์ด ได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเจรจาการค้าขาย และติดตามผลการดำเนินงานของบาทหลวงเยซูอิตในการโน้มน้าว

⁵ สุจิตต์ วงษ์เทศ, กรุงเทพฯมาจากไหน? (กรุงเทพฯ: มติชน, 2548), หน้า 41.

⁶ สุจิตต์ วงษ์เทศ, "ก่อนจะถึงฝั่งธนฯ," ใน เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 16.

⁷ วชิราวรรณ ตันตะหงษ์ บุนนาค, "วังหลัง ครั้งหนึ่งเคยมี," ใน เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 154-155.

⁸ สุจิตต์ วงษ์เทศ, กรุงเทพฯมาจากไหน?, หน้า 55.

⁹ จุมพฏ ขวลิตานนท์, "การค้าส่งออกของอยุธยาระหว่างพ.ศ.2150 – 2310," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531), หน้า 43.

พระมหากษัตริย์ไทย ให้หันมานับถือศาสนาคริสต์¹⁰ สมเด็จพระนารายณ์ได้มีพระบรมราชโองการให้สร้างป้อมตามแบบวิทยาการสมัยใหม่ * ทั้งที่ธนบุรีและที่ลพบุรี โดยเน้นที่เมืองธนบุรีก่อน¹¹ เมื่อสร้างเสร็จทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ป้อมฝั่งตะวันตกชื่อว่าป้อมวิไชยประสิทธิ์ อยู่บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ ส่วนป้อมฝั่งตะวันออกชื่อว่าป้อมวิไชยเอนทร์ เมื่อสร้างเสร็จสมเด็จพระนารายณ์ได้โปรดให้ฟอร์บิงมาประจำอยู่และมีฐานะเป็นเจ้าเมืองธนบุรีมีบรรดาศักดิ์เป็นออกพระศักดิ์สงครามก่อนหน้านั้นไม่นาน ได้เกิดเหตุกบฏแขกมกกะสัน ฟอร์บิงสามารถปราบกบฏลงได้ จนกระทั่งในสมัยสมเด็จพระเพทราชา ทหารอยุธยาได้ทำการรบกับทหารฝรั่งเศสของนายพลเดฟาร์จ ซึ่งประจำอยู่ ณ ป้อมวิไชยเอนทร์ ผลจากการสู้รบทำให้ป้อมวิไชยเอนทร์ถูกปืนใหญ่เสียหาย หลังจากเหตุการณ์สงบป้อมวิไชยเอนทร์ก็ถูกทิ้งร้างและรื้อไปในที่สุด

ในเวลาต่อมาเมืองธนบุรียังคงมีฐานะเมืองสำคัญ ชาวต่างประเทศมักจะบันทึกไว้โดยเรียกเมืองธนบุรีว่า “เมืองบางกอก” เช่นจดหมายเหตุลารูแบร์กล่าวถึงเมืองธนบุรีไว้ว่า “เมืองบางกอก ฝ่ายสยามเรียกเมืองธน แต่ชาวต่างประเทศไม่มีใครรู้เหมือนชื่อบางกอก ก็เป็นเมืองท่า”¹² ส่วนนิโคลัส แชรแวงส บันทึกไว้ค่อนข้างละเอียดว่า

“บางกอกเป็นสถานที่อันมีความสำคัญที่สุดแห่งราชอาณาจักรสยามอย่างปราศจากข้อสงสัย เพราะว่าเป็นบรรดาเมืองท่าด้วยกันแล้วก็เป็นแห่งเดียวเท่านั้นที่พอจะป้องกันเข้าศึกได้ ฝั่งเมื่อนั้นมีส่วนยาวมากกว่าส่วนกว้าง มีอาณาบริเวณไม่เกินครึ่งลิ มีกำแพงกันเฉพาะด้านชายแม่น้ำใหญ่ ซึ่งไหลผ่านตัวเมืองทางด้านทิศตะวันออกกับทิศใต้ เนื่องจากปากอ่าวขึ้นมา

¹⁰ กรมศิลปากร, สัมพันธภาพของประเทศไทยฝรั่งเศสกับประเทศสยาม พ.ศ.2223 - 2450 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2544), หน้า 13.

* แนวคิดเรื่องการสร้างป้อมอย่างชาติตะวันตก มีมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง แต่เริ่มมีการก่อสร้างอย่างจริงจังในสมัยสมเด็จพระนารายณ์

¹¹ ขจร สุขพานิช, ข้อมูลประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์, 2523), หน้า 185.

¹² ลาลูแบร์ เดอ ซิมง, ราชอาณาจักรสยาม 2 เล่ม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: ก้าวหน้า, 2510), หน้า 11.

ประมาณ 12 ลี้ ตรงแหลมที่แม่น้ำแบ่งสายทางแยกนั้นมีพื้นที่เป็นรูปจันทร์ครึ่งซีกเป็นทะเลพอบอกกันได้ มีป้อมอยู่เพียงแห่งเดียว มีปืนใหญ่หล่อ 24 กระบอก”¹³

ส่วนเคมพ์เฟอร์บันทึกไว้ว่า

“ถึงบางกอก เราได้เห็นป้อมใหม่ซึ่งพวกฝรั่งเศสสร้างขึ้นไว้บนฝั่งขวา แต่เดี๋ยวนี้ชำรุดเสียหายหมดแล้ว ริมฝั่งแม่น้ำเหนือบางกอกขึ้นไปมีบ้านคนอยู่หนาแน่นหลายหมู่บ้าน”¹⁴

บางกอกถูกระบุว่าเป็นเมืองที่มีป้อมปืนหรือป้อมรบ และเป็นเมืองแรกที่ต้องผ่านเมื่อเข้ามาจากปากอ่าว โดยชาวต่างประเทศที่เดินทางมาต้องจอดเรือใหญ่ไว้ที่ปากน้ำเจ้าพระยา แล้วลงเรือเล็กมาติดต่อกับเจ้าเมืองธนบุรี เพื่อแจ้งทางกรุงศรีอยุธยาแล้วจึงเดินทางต่อไปได้ ถัดจากเมืองธนบุรีขึ้นไปเป็นตลาดแก้วตลาดขวัญ ถัดไปเป็นบ้านปากเกร็ด สามโคก เมืองปทุม บ้านราชคราม เรื่อยไปจนถึงอยุธยา ความสำคัญของเมืองธนบุรีหรือเมืองบางกอกนี้อยู่ตรงที่เป็นด่านตรวจ แม้จะอยู่ห่างทะเล แต่ก็สามารถกุมเส้นทางน้ำที่จะติดต่อกับอยุธยาไว้ทั้งสองด้าน ลักษณะของเมืองธนบุรีหรือเมืองบางกอกนี้ ตามบันทึกจดหมายเหตุของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาระบุว่า เป็นเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบ มีอาคารที่ทำการของเจ้าเมืองบางกอกบนฝั่งตะวันตก (ฝั่งธนบุรี) ตึกพักรับรองบุคคลสำคัญ โบสถ์ฝรั่งและป้อมทั้งสองฟากแม่น้ำมีชื่อเรียกรวมว่าป้อมบางกอก ป้อมเมืองธนบุรีหรือป้อมวิไชยเยนทร์ ระหว่างป้อมทั้งสองฝั่งมีไซ่ใหญ่ซึ่งขวางกลางลำแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อป้องกันศัตรูทางทะเล¹⁵

สภาพภูมิศาสตร์ของเมืองเอื้อต่อสภาพเศรษฐกิจ เพราะเป็นเมืองท่าปากแม่น้ำเจ้าพระยา มีเรือสินค้าต้องผ่านไปมา และเป็นเมืองที่สามารถกุมเส้นทางน้ำซึ่งจะติดต่อกับกรุงศรี

¹³ นิโคลาส แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (พระนคร: คุรุสภา, 2505), หน้า 50-51.

¹⁴ กรมศิลปากร, ไทยในจดหมายเหตุแกมปีเฟอร์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2545), หน้า 25.

¹⁵ กำธร กุลชล และทองสรรค์ นิลกำแหง, "วิวัฒนาการทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ฝั่งตะวันออก : ตั้งแต่ก่อนการสร้างกรุงจนถึงสมัยเปลี่ยนแปลงการปกครอง," วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร : 25.

อยุธยาไว้ทั้งสองด้าน¹⁶ โดยเส้นทางแรกเป็นเส้นทางเดินเรือสำเภานขนาดใหญ่ที่ใช้เข้าออกทะเลหลวง เพื่อไปมาค้าขาย รวมถึงเป็นเส้นทางที่ติดต่อกันระหว่างหัวเมืองทางใต้กับราชสำนักกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่ประจวบฯ ชุมพร ลงไปถึงสงขลา นครศรีธรรมราช ปัตตานี นอกจากนั้นยังเป็นเส้นทางซึ่งเป็นประตูออกสู่เมืองชายทะเลตะวันออกด้านเมืองระยองและเมืองจันทบูร ส่วนเส้นทางสำคัญอีกด้านหนึ่ง เป็นเส้นทางด้านคลองบางหลวง ซึ่งเป็นเครือข่ายเชื่อมโยงเส้นทางน้ำทางซีกตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งหมด รวมทั้งเป็นเส้นทางหลักที่ใช้ติดต่อกับเมืองปากอ่าวด้านมหาชัย ท่าจีน แม็กลอง ไปจนถึงเมืองเพชรบุรี พื้นที่ปากน้ำเป็นบริเวณที่มีผู้คนอาศัยอยู่ริมคลองจำนวนมาก จึงเป็นชุมชนที่มีติดต่อการค้าขาย นอกจากนั้นยังเป็นบริเวณที่เป็นเส้นทางที่เชื่อมกับทางบกเพื่อข้ามไปยังเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด และเมืองทวาย ปัจจัยเหล่านี้ล้วนแต่ก่อให้เกิดการเติบโตของชุมชนชาวธนบุรี รวมทั้งกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

จากข้อความทั้งหมดที่กล่าวมา จึงปฏิเสธไม่ได้เลยว่าเมืองธนบุรีเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่ตั้งรกรากกันมานาน รวมทั้งเป็นเมืองที่มีความสำคัญในสมัยอยุธยา

กรุงธนบุรี พ.ศ.2310-2325

ในวันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้นสี่ค่ำ จ.ศ.1128 หรือ พ.ศ. 2309^{*} สมเด็จพระเจ้าตากสินเมื่อครั้งยังเป็นพระยาตาก ซึ่งออกมาตั้งอยู่ในค่ายวัดพิชัยนอกกำแพงเมืองในขณะนั้น¹⁷ ได้ตีฝ่าทัพพม่าออกมาจากกรุงศรีอยุธยา โดยมีไพร่พลไทยจีนประมาณพันเศษ^{**} ติดตามมาด้วย พระยาตากมุ่งหน้าไปทางทิศตะวันออก เนื่องจากในขณะนั้นหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเป็นบริเวณที่ปลอดภัยจากกองทัพพม่า อีกทั้งหัวเมืองอย่างเมืองจันทบูรก็เป็นหัวเมืองที่อาจเดินทางต่อไปโดย

¹⁶ สุรินทร์ มุขศรี, "กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า," *ศิลปวัฒนธรรม* 21 (9 กรกฎาคม 2543): 62.

* ตรงกับวันที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2309

¹⁷ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543), หน้า 132.

** ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ) และพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 กล่าวตรงกันว่าจำนวนพันเศษ แต่ในจดหมายเหตุกรมหลวงนรินทรเทวี กล่าวว่า "แผ่นดินต้นหนีออกจากเมืองกับผู้คนพรรคพวกห้าร้อย"

เรือเพื่อไปหัวเมืองทางใต้ หรือไปเมืองพุทไธมาศ ไปเขมร ได้อย่างสะดวก พระยาตากได้เข้าตี ชุมนุมต่างๆ ระหว่างทาง ในช่วงเวลานั้นได้มีชุมนุมจำนวนมากเกิดขึ้นจากการรวมตัวกันเป็นกอง กำลัง เพื่อป้องกันตนเอง นิธิ เอียวศรีวงศ์ได้อธิบายถึงช่วงเวลานั้นว่าแม้จะมีขุนนางจำนวนมากพากันหนีออกจากเมือง แต่กลุ่มของพระยาตากมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองที่เด่นชัดว่าจะรื้อฟื้นพระราชอาณาจักรอยุธยาขึ้นมาใหม่¹⁸ พระยาตากเดินทัพไปตีหัวเมืองตะวันออกหลายเมือง จนกระทั่งวันที่ 7 เมษายน พ.ศ. 2310 กรุงศรีอยุธยาจึงเสียแก่พม่า ในขณะที่นั้นพระยาตากยังไม่ได้เข้าตีเมืองจันทบูร เพราะเมื่อเข้าตีเมืองจันทบูรสำเร็จนั้น ตรงกับวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ.2310 พระยาตากต่อเรือ ณ เมืองจันทบูร เตรียมกองทัพจนกระทั่งวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2310 จึงเข้าตีเมืองธนบุรี สำเร็จโดยมีไพร่พลกว่าห้าพันคนเดินทัพมาทางทะเล และวันที่ 6 พฤศจิกายน จึงตีค่ายโพธิ์สามต้น และค่ายอื่นๆแตกทุกค่าย หลังจากนั้นพระราชพงศาวดารได้บันทึกไว้ว่า

“ทรงพระสังเวชประดุจมีพระทัยเหนียวหน่าย ในราชสมบัติจะเสด็จไปเมืองจันทบุรี จึงสมณพราหมณาจารย์เสนาบดี ประชาราชภูริชวณกันกราบทูลอาราธนาวิงวอน สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระบรมหน่อพุทธางกูรตรัสเห็นประโยชน์เป็นปัจจัยแก่พระปรมาภิเศกสมโพธิญาณนั้นก็รับอาราธนา จึงเสด็จยับยั้งอยู่ ณ พระตำหนักเมืองธนบุรี”¹⁹

การเลือกเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่นี้ มีผู้รู้ได้ให้เหตุผลต่างกันไปอย่างมากมาย ทั้งเหตุผลในเชิงปฏิกิริยาของการให้เหตุผลว่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินประทับแรม ณ พระที่นั่งทรงปืนทรงพระสุบินว่านิมิตไปว่าพระมหากษัตริย์องค์ก่อนๆมาขับไล่มิให้อยู่²⁰ จึงเสด็จไปอยู่ ณ เมืองธนบุรี และเหตุผลด้านภูมิศาสตร์ที่อธิบายว่าเมืองธนบุรีมีขนาดเล็ก เหมาะกับกำลังทัพบกทัพเรือของพระองค์ ที่ตั้งของเมืองใกล้กับปากแม่น้ำเจ้าพระยาทำให้ติดต่อค้าขายง่าย

¹⁸ นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 136.

¹⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), (พระนคร: ศุภสภา, 2512), หน้า 29-30.

²⁰ เสถียร ศุภโสภณ, สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและบทบาทชาวจีนในสยาม (กรุงเทพฯ: ศูนย์การพิมพ์พลอย, 2527), หน้า 41.

และกรุงศรีอยุธยาเสียหายเกินกว่าจะบูรณะให้ดีดังเดิม²¹ รวมถึงเหตุผลในเชิงการเมืองที่ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงไม่มีพระราชอำนาจเด็ดขาดในท้องที่แถบอยุธยา ทำให้พระองค์ต้องตัดสินใจที่จะเสด็จมาประทับ ณ เมืองธนบุรีแทน²²

เมื่อพิจารณาจากเหตุผลข้างต้นโดยตัดเหตุผลด้านปฏิกิริยาออกแล้ว อาจกล่าวได้ว่าการตัดสินใจเลือกเมืองธนบุรีเป็นที่พำนักนั้น มาจากเหตุผลหลายประการประกอบกัน สาเหตุสำคัญนั้น อาจเป็นไปได้ว่าเพราะเมืองธนบุรีเป็นเมืองขนาดเล็กที่ติดกับแม่น้ำซึ่งมีประโยชน์ในหลายทางทั้งในด้านภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมกับการเดินทาง ทั้งทางบกและทางน้ำ นอกจากนี้เมืองธนบุรีเป็นเมืองที่มีตัวเมืองและป้อมอยู่แล้ว รวมทั้งยังเป็นเมืองที่อยู่ไม่ไกลจากกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงอ้างสิทธิในการกอบกู้และรั้งพื้นที่กรุงศรีอยุธยา จึงไม่สามารถจะย้ายไปตั้งถิ่นฐานที่ไกลจากกรุงศรีอยุธยาได้มากนัก และที่ตั้งของเมืองธนบุรีไม่ไกลจากเมืองจันทบุรี ซึ่งทำให้พระองค์สามารถใช้ประโยชน์จากการนำทรัพยากรมาใช้ได้อย่างสะดวก

ยังคงมีการอภิปรายกันมากมายว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงตั้งใจจะใช้กรุงธนบุรีเป็นราชธานีจริงหรือไม่ หรือตั้งใจเพียงแต่เป็นที่พำนักชั่วคราว (ราชธานีชั่วคราว) โดยเหตุผลส่วนใหญ่มาจากการสันนิษฐานโดยใช้พระราชวังของพระองค์ในการตั้งข้อสังเกต เนื่องจากตลอดรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสิน มิได้มีการสร้างพระราชมณเฑียรขึ้นในพระราชวังเลย มีเพียงแต่พระตำหนักเท่านั้น การขาดพระราชมณเฑียรในการประกอบพระราชพิธีต่างๆ นำไปสู่การตั้งคำถามที่ว่าพระองค์ตั้งใจจะใช้เมืองธนบุรีเป็นราชธานีจริงหรือไม่ เพราะต่อมาเมื่อเจ้าพระยาจักรีขึ้นปราบดาภิเษก ตั้งราชวงศ์และราชธานีแห่งใหม่ขึ้นที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำ ก็ได้โปรดฯให้สร้างพระราชมณเฑียรเพื่อประกอบพิธีต่างๆทันที

อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาแล้วก็เชื่อได้ว่าพระองค์ต้องการใช้เมืองธนบุรีเป็นราชธานีอยู่ โดยอิงจากหลักฐานด้านวรรณกรรมอย่างโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี

²¹ เฉลิม อยู่เวียงชัย, สมัยธนบุรี สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: กรมการฝึกหัดครู, 2516), หน้า 7.

²² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 156.

จึงแต่งฐานที่ตั้ง	ภูมิไชย
ให้สถิตย์ถาวรไป	ตราบเท้า
กัลปาวสานใน	ธรณิศ
ธนบุรีนปิ่นเกล้า	ตรีสร้างเวียงสถาน ฯ ²³

แม้จะไม่มีหลักฐานแน่นอนว่าโคลงยอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี ของนายสวนมหาดเล็กแต่งขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าเป็นช่วงกลางรัชสมัยแล้ว เนื่องจากมีการกล่าวถึงเมืองต่างๆในพระบรมพิธิสมภาร กรุงธนบุรีในเวลานั้นจึงถือได้ว่ามีฐานะเป็นราชธานีอย่างแน่นอน แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินจะไม่ได้โปรดฯให้มีการสร้างพระราชมณเฑียรเลยตลอดสมัยของพระองค์เลยก็ตาม แต่เมื่อพิจารณาถึงปัญหาในพระราชอาณาจักรที่ต้องทรงแก้ไข ประกอบกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมิได้เคร่งครัดในพระราชประเพณี ทรงปฏิบัติพระองค์ในแบบหัวหน้าชุมนุมซึ่งแตกต่างจากกษัตริย์ในสมัยอยุธยาและแม้แต่กษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ที่มักแสดงพระองค์ในแบบสมมติเทพ จึงเป็นไปได้ว่าไม่ทรงเห็นความสำคัญของการสร้างพระราชมณเฑียรในฐานะที่ประทับของกษัตริย์

การเกิดขึ้นของราชธานีใหม่ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่ชื่อ "ธนบุรี" นั้น เกิดขึ้นจากความเหมาะสมในหลายประการ โดยอาจสรุปได้ดังนี้

1. ขนาดของกรุงธนบุรี

อยุธยาเป็นเมืองใหญ่และยังอยู่ในสภาพเสียหาย ยากแก่การบูรณะให้กลับดีดังเดิม เมื่อเทียบกับกำลังคนที่ยังมีไม่มาก กรุงธนบุรีจะง่ายต่อการป้องกันมากกว่าอยุธยา หากข้าศึกโจมตี เพราะพื้นที่เล็กเหมาะสำหรับกำลังคนของสมเด็จพระเจ้าตากสินในเวลานั้น นอกจากนั้นยังมีพื้นที่ซึ่งสามารถขยายตัวเมืองออกไปทั้งสองฝั่งของแม่น้ำเจ้าพระยา

²³ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยธนบุรี (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2540), หน้า 279.

2. ที่ตั้งของกรุงธนบุรี

เมืองธนบุรีตั้งอยู่ที่ลำน้ำลี้กใกล้ทะเล ข้าศึกที่ไม่มีทัพเรือที่เข้มแข็ง จะยากต่อการเข้าโจมตีได้ เพราะหากพม่าจะยกทัพเรือใหญ่มาโจมตี ก็ต้องยกทัพอ้อมแหลมมลายูมาเป็นระยะทางไกลมาก ซึ่งพม่าไม่เคยทำมาก่อน นอกจากนั้นเมืองธนบุรียังตั้งอยู่ใกล้กับปากน้ำ หากไม่สามารถรักษาเมืองจากข้าศึกที่ยกทัพมาทางบกได้แล้ว ก็สามารถจะหนีออกไปทางเรือเพื่อไปยังฝั่งทะเลตะวันออก ซึ่งเป็นฐานกำลังเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสินได้ง่าย

ที่ตั้งของกรุงธนบุรี ทำให้ง่ายต่อการขยายอาณาบริเวณของตัวเมือง โดยสามารถรักษาฐานอำนาจเดิมของสมเด็จพระเจ้าตากสิน กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าตากสินประกาศพระองค์ในฐานะผู้กอบกู้และฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรีอยู่ไม่ห่างจากกรุงศรีอยุธยามากเกินกว่าจะกล่าวอ้างดังนั้น เพราะหากตั้งราชธานีที่เมืองจันทบุรี ก็ไม่อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยา นอกจากนั้นการขยายอาณาเขตไปยังหัวเมืองภาคเหนือ หัวเมืองภาคใต้ และเขมร ยังสามารถทำได้ง่ายเพราะกรุงธนบุรีอยู่บริเวณกึ่งกลาง สามารถใช้ได้ทั้งทัพบกและทัพเรือ

และปัจจัยที่สำคัญที่สุดคือ ที่ตั้งของกรุงธนบุรีบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา ทำให้สะดวกต่อการติดต่อค้าขาย และการขนส่งสินค้า เนื่องจากกรุงธนบุรีในระยะเริ่มแรกต้องอาศัยการซื้อขายสินค้าโดยเฉพาะการนำเข้าอาหาร และอาวุธ เพื่อนำมาหล่อเลี้ยงอาณาจักรใหม่ เมื่อกรุงธนบุรีไม่อยู่ในสภาพจะทำการผลิตสินค้าใด การนำเข้าส่งออก แลกเปลี่ยนสินค้าจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่ตั้งกรุงธนบุรีมีความสำคัญต่อการทำการค้า กรุงธนบุรีอยู่ไม่ไกลจากทะเล เรือสินค้าสามารถแล่นจากทะเลเข้ามาได้ ทำให้ง่ายต่อการทำการค้ากับต่างเมือง และอยู่บริเวณแม่น้ำเจ้าพระยาทำให้สะดวกต่อการค้าขายกับพ่อค้าหัวเมืองซึ่งมาทางแม่น้ำเจ้าพระยา การตัดสินใจพระทัยจะสร้างราชธานีบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้น เหตุผลส่วนหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าตากสินคงมาจากความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าที่สร้างความมั่งคั่งให้กับอยุธยา ทำให้พระองค์เห็นหนทางในการสร้างความเจริญให้กับราชธานีของพระองค์เช่นกัน สุจิตต์ วงษ์เทศได้สรุปความสำคัญของแม่น้ำเจ้าพระยาไว้ว่า

“นอกเหนือจากแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นเงื่อนไขสำคัญในการเสริมสร้างความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาแล้ว แม่น้ำ

เจ้าพระยายังมีอิทธิพลต่อการเกิดของกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย”²⁴

3. ตัวเมืองธนบุรีเดิม

ตัวเมืองธนบุรีเดิมมีลักษณะเป็นชุมชนและมีความเจริญในระดับหนึ่งอยู่แล้ว มีชุมชนบ้านเรือนกระจายกันอยู่ตามฝั่งแม่น้ำ นอกจากนี้ยังมีย่านการค้าซึ่งสามารถพัฒนาเป็นเมืองท่าได้เช่นเดียวกับอยุธยา²⁵ สันนิษฐานว่าคงไม่ได้รับความเสียหายจากสงครามมากนัก เพราะพม่าได้เข้ายึด แต่มิได้ทำลาย จึงง่ายต่อการต่อเติมและสร้างเพิ่ม และที่สำคัญมีป้อมปราการ ซึ่งออกแบบและสร้างขึ้นโดยทหารฝรั่งเศสตั้งแต่สมัยอยุธยา คือป้อมวิไชยเอนทร์ด้านฝั่งขวา และป้อมวิไชยประสิทธิ์ทางด้านซ้าย นอกจากนั้นยังมีสวนผลไม้ซึ่งมีจำนวนมาก และมีทะเลตมอันสามารถทำการเกษตรกรรมเพื่อเลี้ยงคนในเมืองต่อไปด้วย

เมืองธนบุรี

เมืองธนบุรีมีลักษณะเป็นเมืองอกแตก มีแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่านตรงกลาง ฝั่งเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า คลองบางกอกน้อยอยู่ด้านเหนือ คลองบางกอกใหญ่อยู่ด้านใต้ คลองวัดแจ้งอยู่ด้านตะวันตก คลองตลาดอยู่ด้านตะวันออก²⁶ ตัวเมืองแบ่งออกเป็นสองฝั่งคือ ฝั่งตะวันตกเป็นฝั่งพระราชวัง และฝั่งตะวันออกเป็นแหล่งชุมชนชาวจีน เขตตัวเมืองครอบคลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำ ทั้งสองด้านมีกำแพงเมืองปากละสามด้าน เมืองธนบุรีเดิมนั้นมีป้อม 2 ฝั่งแม่น้ำ และมี

²⁴ สุจิตต์ วงษ์เทศ, “ก่อนจะถึงฝั่งธนฯ,” ใน เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ, หน้า 3.

²⁵ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “บทบาทและหน้าที่ของขุนนางกรมท่าขวาในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2153-2435),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544), หน้า 267.

²⁶ มานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนในรอบ 200 ปี (กรุงเทพฯ: ฝ่ายวิจัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535), หน้า 11.

แนวกำแพง และมีชุมชนกระจายอยู่ทั่วไป²⁷ หลังจากสมเด็จพระเจ้าตากสินตัดสินพระทัยจะใช้กรุงธนบุรีเป็นที่ประทับ ได้มีการก่อสร้างเมืองธนบุรีเพิ่มเติม เพื่อให้เป็นศูนย์กลางของรัฐในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กำแพงเมืองเดิมฝั่งตะวันตกนั้นได้กลายเป็นกำแพงพระราชวัง โดยอาณาเขตของพระราชวังนั้น ด้านเหนือจดคลองวัดมะกอกนอกหรือวัดแจ้ง กำแพงพระราชวังด้านใต้เริ่มตั้งแต่ป้อมวิไชยเยนทร์ขนานไปกับคลองบางหลวง ด้านตะวันตกคือแนวกำแพงเมืองเดิม ส่วนกำแพงด้านเหนือขนานไปกับคลองบางกอกน้อย²⁸

หลังจากที่โปรดให้สร้างพระราชวังโดยใช้แนวกำแพงเมืองเดิมแล้ว ก็โปรดฯให้สร้างกำแพงเมืองขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2314

“ทรงพระราชดำริเห็นพิจารณาเห็นว่า กรุงธนบุรีไม่มีกำแพงเป็นที่มั่นจะได้ป้องกันราชศัตรูหมุ่ปัจจุามิตร ยังไม่เป็นภูมิราชธานี จึงทรงพระกรุณาเกณฑ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวง ตั้งค่ายด้วยไม้ทองหลาง”²⁹

ตัวกำแพงเมืองที่สร้างขึ้นใหม่ในด้านตะวันตกเริ่มตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปถึงวัดบางหัวน้อย และวนริมแม่น้ำพระยามาจนถึงมุมกำแพงเมืองเก่าซึ่งเป็นที่ตั้งพระราชวังกำแพงเมืองฝั่งตะวันตกมี 3 ด้าน เช่นเดียวกับฝั่งตะวันออก ก่อแนวกำแพงไว้ 3 ด้านเช่นกัน นอกเหนือจากกำแพงแล้ว ยังโปรดฯให้ขุดคลองเป็นคูเมืองเสียบแนวกำแพงเมืองตั้งแต่มุมวัดท้ายตลาดไปจนถึงคลองบางกอกน้อยในฝั่งตะวันตก ส่วนฝั่งตะวันออกขุดตั้งแต่ท้ายป้อมวิไชยเยนทร์ไปจนถึงศาลเทพารักษ์หัวซิด³⁰ ในแนวกำแพงเมืองฟากตะวันตกมีประตูเข้าเมือง 21 ประตู พื้นที่

²⁷ ม.ร.ว. งามน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า 13.

²⁸ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ – พ.ศ.2399 (กรุงเทพฯ: ต้นอ้อ, 2534), หน้า 196.

²⁹ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, (พระนคร: กองวิชาการกระทรวงธรรมการ, 2479), หน้า 78.

³⁰ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ – พ.ศ.2399, หน้า 198.

ในกำแพงเมืองมีทางเชื่อมถึงกันหมด โดยมีคลองเชื่อมจากตัวแม่น้ำตัดขวางมาออกคลองคูเมืองเพียงเส้นเดียว³¹

ในสมัยธนบุรี ไม่ปรากฏว่ามีแผนที่ร่วมสมัยที่เป็นของไทย มีเพียงแผนที่กรุงธนบุรีที่พม่าทำไว้เท่านั้น ทำให้ไม่ทราบที่ตั้งของสถานที่สำคัญหลายแห่งที่มีบทบาทต่อเศรษฐกิจของกรุงธนบุรี อย่างไรก็ตามแม้ข้อมูลจะมีอยู่อย่างจำกัด แต่ก็พอจะสันนิษฐานตัวเมืองธนบุรีได้ โดยแบ่งออกเป็นสองส่วนคือ

1. ส่วนของพระราชวัง สถานที่ราชการ และบ้านขุนนาง
2. ส่วนของชุมชนและย่านการค้า

1. พระราชวัง สถานที่ราชการและบ้านขุนนาง

พระราชวัง

พระราชวังของสมเด็จพระเจ้าตากสินตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกของเมือง บริเวณตั้งแต่ปากคลองบางหลวง รวมวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดไว้ด้วย³² มีอาณาเขตตั้งแต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ ปากคลองตลาดขึ้นมาจนถึงคลองเหนือวัดอรุณราชวราราม เรียกว่า "คลองนครบาล" โดยทิศตะวันออกจดแม่น้ำเจ้าพระยา ทิศตะวันตกจดถนนอรุณอมรินทร์และถนนริมคลองวัดอรุณ ทิศเหนือจดวัดอรุณราชวราราม ทิศใต้จดคลองบางกอกใหญ่และวัดโมลีโลกยาราม บนเนื้อที่ 24 ไร่ 1 งาน 64 ตารางวา เมื่อรวมกับเนื้อที่บ้านหมอบรัดเลซึ่งเป็นที่ตั้งสถาบันวิชาการทหารเรือชั้นสูงในขณะนี้อีก 4 ไร่ 2 งาน 22 ตารางวา รวมเป็นเนื้อที่โดยประมาณ 28 ไร่ 3 งาน 86 ตารางวา³³ อาณาเขตของพระราชฐานนั้นยังครอบคลุมพื้นที่รวมถึงวัด 2 วัด คือ วัดแจ้งและวัดท้ายตลาด ภายในกำแพงพระราชวังยังมีเขตพระราชฐานที่ล้อมไว้อีกชั้นหนึ่ง สุเนตร ชุตินทรานนท์ สันนิษฐาน

³¹ สุรินทร์ มุขศรี, "กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า," *ศิลปวัฒนธรรม*, 21: 66.

³² เรื่องเดียวกัน.

³³ ธีระชัย ธนาเศรษฐ์, *เปิดวังสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช* (กรุงเทพฯ: สยามคัสตัส, 2523), หน้า 55-56.

ไว้ว่าเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าตากสิน และเป็นพระราชฐานฝ่ายใน³⁴ นอกจากนั้นยังมีทำขึ้นวังและประตูถือน้ำพิพัฒน์สัตยาอยู่ด้านแม่น้ำเจ้าพระยา³⁵ ภายในพระราชวังประกอบด้วยท้องพระโรง และพระตำหนักแก่งคูริมประตู³⁶

- ท้องพระโรง เป็นที่ตั้งซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงพระบรมม และที่ทรงงาน ลักษณะท้องพระโรงเป็นอาคารทรงไทยชั้นเดียว แบบตรีมุข มีตึกสองหลังเชื่อมต่อกัน หลังแรกเป็นท้องพระโรง หลังคาประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ มุงด้วยกระเบื้องดินเผา มียกพื้นก่ออิฐถือปูนสูงกว่าพื้นดินประมาณ 1 ก้าว สำหรับขุนนางใช้เข้าเฝ้า ส่วนที่ประทับออกว่าราชการเป็นอัมจันทร์ชั้นลด พื้นไม้สูง 1.20 เมตร มีบันไดสองข้าง ส่วนหลังที่สองเรียกว่าพระที่นั่งขวาง เป็นส่วนราชมณฑลเยียร พื้นปูกระดาน เครื่องบนเหมือนท้องพระโรง³⁷

- แก่งคูริมประตู หลังในเป็นที่บรมมของสมเด็จพระเจ้าตากสิน พื้นชั้นล่างก่ออิฐโอบปูน ชั้นบนเป็นไม้สูงจากพื้นดินประมาณเมตรครึ่ง มีร่องไม้เจาะไว้สำหรับลงพระบังคน³⁸

- วัดแจ้ง เป็นวัดที่อยู่ในเขตพระราชฐาน อยู่บริเวณติดกับพระราชวัง เดิมชื่อวัดมะกอก เป็นวัดโบราณที่มีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ปรากฏอยู่ในแผนผังเมืองและป้อมที่ชาวต่างชาติเขียนไว้ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ ต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินพระราชทานนามใหม่ว่า วัดแจ้ง โดยมีตำนานกล่าวว่าสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงล่องเรือมาตามลำน้ำเจ้าพระยามาถึงวัดมะกอกเป็นเวลารุ่งแจ้งพอดี จึงทรงพระราชทานนามว่าวัดแจ้ง เป็นวัดในเขตพระราชฐาน โดยโปรดเกล้าสถาปนาใหม่ทั้งพระอาราม โดยมีพระประสงค์ให้เป็นเขตพุทธาวาส เช่นเดียวกับวัด

³⁴ ธีระชัย ธนาเศรษฐ์, เปิดวังสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (กรุงเทพฯ: สามัคคีสาส์น, 2523), หน้า 68.

³⁵ สุรินทร์ มุขศรี, "กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า," ศิลปวัฒนธรรม, 21:66.

³⁶ ธีระชัย ธนาเศรษฐ์, เปิดวังสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, หน้า 56.

³⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศ, "กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร," ใน เวียงวังฝั่งธนฯ ชุมชนชาวสยาม, สุจิตต์ วงษ์เทศ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 62.

³⁸ ธีระชัย ธนาเศรษฐ์, เปิดวังสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, หน้า 63.

พระศรีสรรเพชญ์ของกรุงศรีอยุธยา³⁹ วัดแจ้งมีฐานะเป็นพระอารามหลวง มีพระปรางค์ขนาดเล็ก เป็นประธาน สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดให้สร้างพระวิหารเล็กหน้าพระปรางค์⁴⁰ ต่อมาเมื่อโปรด ให้ตีเมืองเวียงจันทน์ ได้พระแก้วมรกต ก็โปรดให้สมโภชและประดิษฐานไว้ ณ วัดแจ้ง ในปลายรัช สมัย เมื่อพระยาสุรศักดิ์อภัย สมเด็จพระเจ้าตากสินได้ถูกกุมพระองค์มาบวชที่วัดแจ้ง โดยพระ ราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ บันทึกไว้ว่า”ในวันนั้นเพล๓ทุ่ม พระเจ้าแผ่นดินก็ทรงผนวช ณ พัทธสีมาวัดแจ้ง อยู่ในราชสมบัติ ๑๕ ปี”⁴¹ จนกระทั่งเจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธ ยอดฟ้าจุฬาโลก) ให้ทำการสึก และนำไปสำเร็จโทษที่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ วัดแจ้งจึงนับเป็นวัดที่ สำคัญตลอดรัชกาล

- วัดท้ายตลาด อยู่บริเวณท้ายพระราชวังติดคลองบางหลวงและป้อมวิไชย ประสิทธิ์ เป็นอีกวัดหนึ่งที่อยู่ในเขตพระราชฐาน ทำให้ไม่มีพระสงฆ์ตลอดรัชกาล วัดท้ายตลาดมี ฐานะเป็นพระอารามหลวงชั้นโท เป็นวัดที่สร้างตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา อาจสร้างขึ้นในสมัย สมเด็จพระนารายณ์ เนื่องจากมีศิลปวัตถุหลายอย่างเป็นศิลปกรรมแบบตะวันตกสมัยสมเด็จพระ นารายณ์ เช่น ใต้ถุนกุฏิ ก่อเป็นอาร์คมีวงโค้งยอดแหลม⁴² และพระพุทธรูปฝีมือช่างอยุธยา ในสมัย กรุงธนบุรีสันนิษฐานว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินใช้พระวิหารเป็นฉางเกลือ⁴³ ชื่อของวัดท้ายตลาด น่าจะมาจากบริเวณที่ตั้งอยู่ใกล้กับตลาด

ในแผนที่กรุงธนบุรีที่พม่าได้ทำไว้ พระราชวังรวมกับวัดแจ้งและวัดท้ายตลาด มี อาณาเขตกว้างขวางมาก

³⁹ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁴⁰ สุจิตต์ วงษ์เทศ, “กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร,” ใน เวียงวังฝั่งธนชุมชนชาวสยาม, หน้า 72.

⁴¹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 129.

⁴² สุจิตต์ วงษ์เทศ, “กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร,” ใน เวียงวังฝั่งธนชุมชนชาวสยาม, หน้า 72.

⁴³ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

วังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ อยู่ตรงข้ามพระราชวัง ในแผน
ที่ที่พม่าทำไว้ นั้น กล่าวว่าเป็น "วังลูกเจ้าบางกอก" ⁴⁴ จึงสันนิษฐานว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า
กรมขุนอินทรพิทักษ์ เนื่องจากเป็นพระเจ้าลูกเธอที่มีบทบาทมากในสมัยธนบุรี รอบๆเป็นชุมชน
ต่างชาติ ไม่ไกลไปนักเป็นวัดโพธิ์

สถานที่ราชการ

สถานที่ราชการส่วนใหญ่จะอยู่ในบริเวณเดียวกับพระราชวัง และมีบางส่วนอยู่
ด้านนอกเขตพระราชวัง แต่อยู่ไม่ห่างไปมากนัก เช่นกรมพระนครบาลอยู่บริเวณคลองข้างวัดแจ้ง
ฉางเกลืออยู่ติดกับคลองบางกอกน้อย ศาลหลวงอยู่ท้ายพระราชวังระหว่างวัดท้ายตลาดกับวัดแจ้ง
ส่วนสถานที่ราชการอื่นๆที่สำคัญเช่นพระคลัง ศาลาลูกขุน กรมพระอาลักษณ์ กรมวัง อยู่บริเวณ
เดียวกับพระราชวัง ⁴⁵ ศาลาสารบัญชี่ กรมพระคลังสินค้า กรมสรรพากรและกรมนา

โรงช่างต้นอยู่ภายนอกพระราชวังแต่ยังคงอยู่ในด้านฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ โดย
อยู่ติดคลองบางกอกน้อย ⁴⁶ ในแผนที่ที่พม่าทำไว้โรงช่างต้นมีขนาดใหญ่มาก สันนิษฐานว่าเพราะ
พม่าให้ความสำคัญกับช่าง ซึ่งเป็นพาหนะศึก

อุต้อเรือหลวงอยู่บริเวณริมแม่น้ำระหว่างปากคลองมอญและวัดบางหว้าใหญ่ ⁴⁷
คาดว่ามีการต่อเรือสำเภาเพื่อการทำการค้าด้วย

⁴⁴ สุรินทร์ มุขศรี, "กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า," ศิลปวัฒนธรรม, 21: 70.

*

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่พระราชพงศาวดาร
รวมถึงหลักฐานร่วมสมัยต่างๆกล่าวถึงไว้มากที่สุด ในพ.ศ. 2325 สมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดให้สมเด็จพระ
เจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ เสด็จพร้อมด้วยเจ้าพระยาจักรี และเจ้าพระยาสุรสีห์ เสด็จไปตีเขมร โดยทรงตั้ง
พระทัยให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์ อภิเษกขึ้นครองราชย์สมบัติเขมรเนื่องจากทรงเห็นว่าเป็น
พระราชโอรสองค์สำคัญและมีบทบาท อีกทั้งเขมรเป็นเมืองที่มีความสำคัญทั้งทางยุทธศาสตร์และทางเศรษฐกิจ
มิใช่ส่งไปครองเขมร เพราะเป็นพระโอรสที่ไม่สำคัญตามที่ ปรามินทร์ เครือทอง อธิบายไว้ในหนังสือเรื่อง "กบฏ
เจ้าฟ้าเหม็น"

⁴⁵ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ - พ.ศ.2399, หน้า 197.

⁴⁶ สุรินทร์ มุขศรี, "กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า," ศิลปวัฒนธรรม, 21 : 70.

⁴⁷ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ - พ.ศ.2399, หน้า 204.

โรงหล่อปืนใหญ่ คาดว่าอยู่บริเวณสวนมังคุด เพราะมีข้อความในพระราชพงศาวดารระบุว่าทรงพระกรุณาให้หล่อปืนพระพิรุณ ณ สวนมังคุดใน พ.ศ. 2319

โรงตีเหล็กของหลวง เป็นสถานที่เดียวที่ระบุว่าอยู่ฟากตะวันออกของกรุงธนบุรี โดยแต่เดิมนั้นตั้งอยู่ปากคลองนครบาลในฝั่งตะวันตก แต่ได้มีการย้ายไปตั้งที่ฝั่งตะวันออกบริเวณปากคลองรอบกรุงด้านเหนือ

โรงงานปูน ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างสวนลั่นจี่และสวนมังคุด ชุมชนบริเวณนั้นจึงถูกเรียกว่าชุมชนบ้านปูน

นอกจากนี้ยังมีฉางข้าวเปลือกอยู่เป็นระยะ คาดว่าเป็นฉางหลวง

บ้านขุนนาง

บ้านขุนนางที่สำคัญๆมักจะอยู่ไม่ไกลจากพระราชวังมากนัก เพื่อให้สะดวกแก่การเข้าเฝ้า บ้านขุนนางสำคัญที่มีหลักฐานคือ บ้านของเจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง) อยู่ด้านเดียวกับพระราชวัง⁴⁸ จากแผนที่พม่าจะพบว่ามีขนาดค่อนข้างใหญ่ แวดล้อมด้วยบ้านเรือนขนาดเล็กจำนวนมาก แสดงให้เห็นถึงอำนาจของเจ้าพระยาจักรี

บ้านพระยาพิพิธ ชื่อเดิมว่าจันเหลียน (Tran Lien) ชาวจีนแต่จิว พระยาพิพิธเป็นขุนนางที่มีความสำคัญอย่างมากในสมัยธนบุรี มีตำแหน่งเป็นโกษาธิบดี และภายหลังได้เป็นพระยาราชาศรีสฐี หรือที่เรียกว่าพระยาราชาศรีสฐี (จีน) ปกครองเมืองพุทไธมาศอยู่ระยะหนึ่ง หลังจากสมเด็จพระเจ้าตากสินคืนตำแหน่งให้กับ ม่อชื่อหลิน (Mac Thien Tu) เจ้าเมืองเดิม พระยาราชาศรีสฐี(จีน)จึงกลับมาอยู่กรุงธนบุรีอีกครั้ง พระยาพิพิธมีฐานะเป็นเสมียนหัวหน้าชาวจีนแต่จิวในสมัยธนบุรี รอบๆอาณาเขตบ้านจึงเป็นชุมชนชาวจีนแต่จิว คนของพระยาพิพิธ ตำแหน่งของพระยาพิพิธ เกี่ยวข้องโดยตรงกับการค้าโดยตรง จึงเป็นไปได้ว่าชุมชนจีนแต่จิวขนาดใหญ่ที่อยู่บริเวณบ้านพระยาพิพิธเป็นผู้มีบทบาททางการค้า

บ้านขุนนางสำคัญอื่นๆ ไม่มีหลักฐานมากนัก ทราบเพียงบ้านพระยาสุริยอภัยอยู่บริเวณชุมชนบ้านปูน บ้านพระยาธรรมมาธิกรณ์(บุญรอด) เจ้ากรมวังอยู่บริเวณคลองมอญ ใกล้กับ

⁴⁸ สุรินทร์ มุขศรี, "กรุงธนบุรีในแผนที่พม่า," ศิลปวัฒนธรรม, 21 : 68.

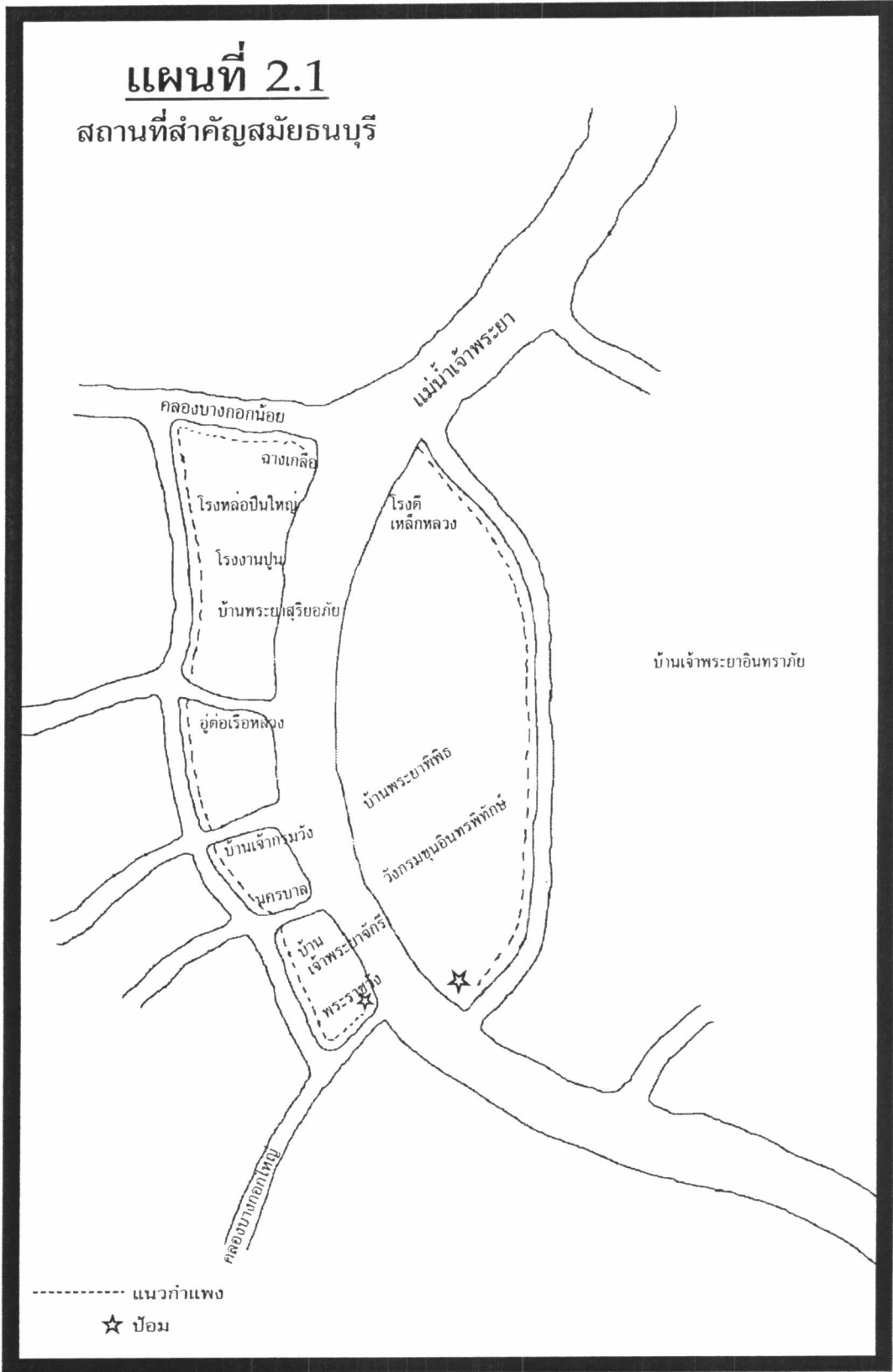
บ้านเจ้าพระยาจักรี บ้านเจ้าพระยาพระคลัง อยู่บริเวณพระคลัง ไม่ไกลจากนางเกลือ บ้าน
เจ้าพระยาอินทราภัย สมุหนายก อยู่บริเวณปากบึงสะแกหรือที่เรียกว่า บึงบอน อยู่ทางทิศ
ตะวันตกของวัดสะแก หรือวัดสระเกศในปัจจุบัน⁴⁹

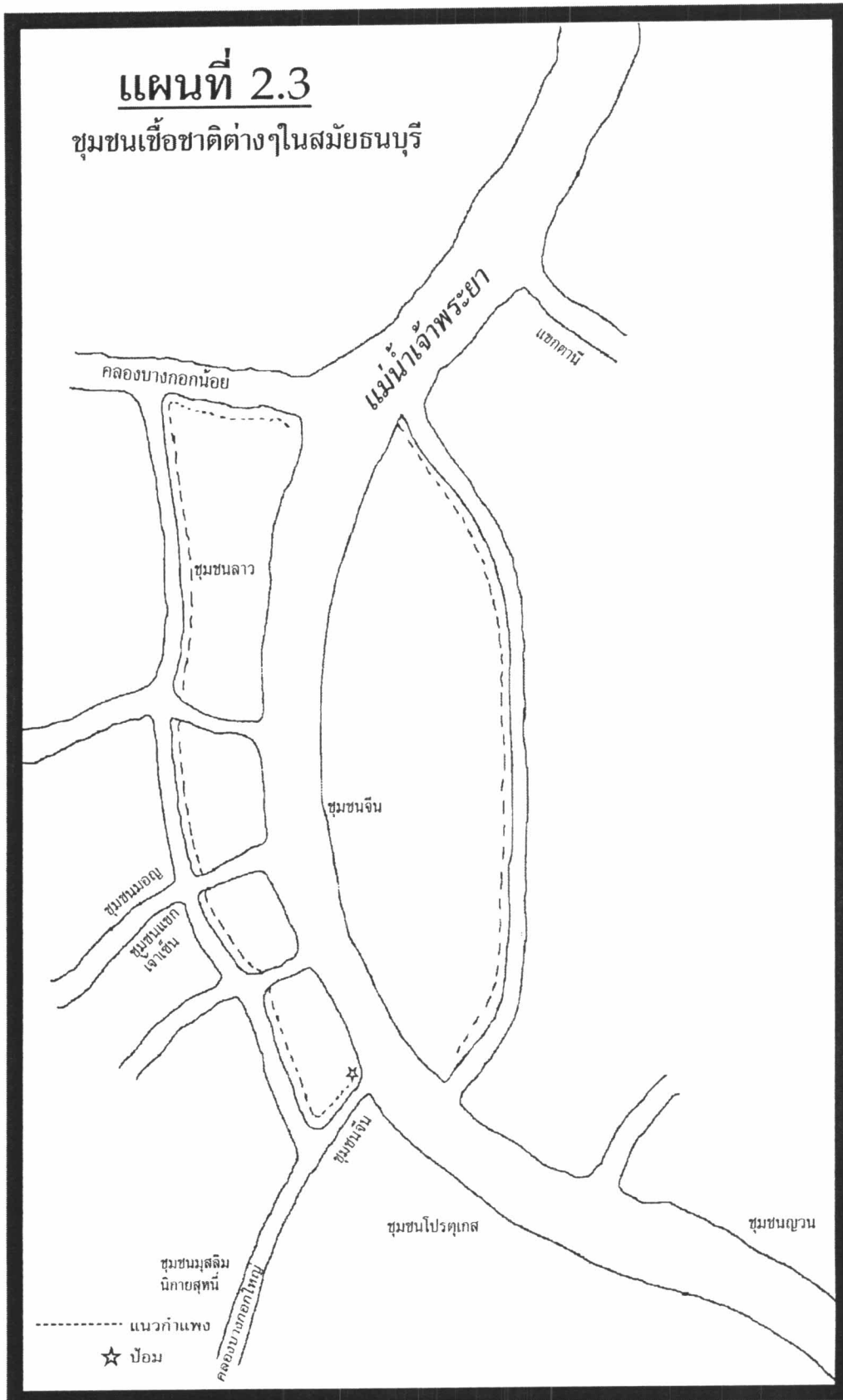
---

⁴⁹ มานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนในรอบ 200 ปี, หน้า 15-16.

แผนที่ 2.1

สถานที่สำคัญสมัยธนบุรี

2. ส่วนของชุมชนและย่านการค้า

แหล่งชุมชนเชื้อชาติต่างๆ (ดูแผนที่ ชุมชนเชื้อชาติต่างๆในสมัยธนบุรี)

เมืองธนบุรีเป็นเมืองท่าที่มาตั้งแต่สมัยอยุธยา จึงมีบ้านเรือนตั้งรกรากอาศัยกันอยู่เป็นชุมชนต่างๆ เช่นชุมชนชาวจีน และชุมชนชาวโปรตุเกส เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี ทำให้ประชากรมีจำนวนเพิ่มขึ้นมาก อีกทั้งมีการอพยพและกวาดต้อนคนเข้ามาตลอดรัชสมัย ทำให้ธนบุรีมีประชากรหนาแน่นขึ้น การตั้งบ้านเรือนก็มักจะกระจายกันอยู่ตามเชื้อชาติ ทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ในแต่ละชุมชนจะมีการผลิตสินค้าตามความถนัดของแต่ละเชื้อชาติ และมีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกัน ทำให้เกิดเป็นย่านการค้าเพื่อการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าตามความชำนาญของแต่ละชุมชน

ชุมชนชาวลาว ตั้งบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ชาวลาวเหล่านี้อพยพเข้ามาในช่วงแรก จากการหนีภัยพม่าและการกวาดต้อนจากสงครามเมืองเวียงจันทน์⁵⁰ ชุมชนลาวในกรุงธนบุรีอยู่ใกล้ชุมชนมอญริมคูเมือง คลองบางไส้ไก่⁵¹ และติดบริเวณกับคลองบางกอกน้อย⁵² เรียกว่าชุมชนบ้านบุ อาชีพหลักของชุมชนคือการทำเครื่องทองลงหิน⁵³ ชาวลาวมีฐานะไม่ต่างจากชาวไทยมากนัก เพราะชาวลาวที่เป็นผู้ชายต้องเข้าเดือนเช่นเดียวกับชาวไทย จึงไม่น่าจะมีบทบาททางการค้ามากนัก ความสำคัญจึงเป็นในด้านแรงงานส่วนที่เป็นผู้หญิงนั้น ผู้หญิงลาวคงจะเป็นเช่นเดียวกับผู้หญิงไทย คือเป็นผู้มีบทบาททางการค้า

⁵⁰ บังอร ปิยะพันธ์, ลาวในกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2541), หน้า 25.

⁵¹ พรหมพงศ์ ไพริริณ, ชุมชนช่างแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: วันชนะ, 2547), หน้า 45.

⁵² ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 96.

⁵³ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, สถานที่ท่องเที่ยวในย่านธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/wangderm/thonburi/index_thai.html [กรกฎาคม 2547]

* ชาวลาวยังมีกระจายอยู่ตามหัวเมืองเช่นเพชรบุรี สระบุรี ชุมชนชาวลาวที่เพชรบุรีนี้ เป็นชุมชนชาวลาวทรงดำซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินมีนโยบายกวาดต้อนเข้ามาให้มากที่สุดเพื่อความปลอดภัยหลังจากการตีเวียงจันทน์ในปี พ.ศ.2322 และที่โปรดให้อยู่แถวเพชรบุรีเพราะมีภูมิประเทศจะคล้ายคลึงกับภูมิประเทศเดิม

ชุมชนชาวมอญ มีทั้งที่ตั้งรกรากอยู่ก่อนสมัยกรุงธนบุรี และที่เข้ามาในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน ในกรุงธนบุรีชาวมอญอาศัยอยู่ริมคลองคูเมืองชั้นในและคลองมอญ⁵⁴ และบางส่วนอยู่บริเวณสามโคก ปากเกร็ด⁵⁵ ชายแดนเมืองกาญจน์⁵⁶ กลุ่มของชาวมอญคงจะมีฐานะไม่แตกต่างจากชาวไทยนัก เพราะต้องเข้าเดือนทำงานตามระบบไพร่เช่นกัน

ชุมชนชาวมุสลิม อยู่ริมคลองบางหลวงด้านใน และบริเวณริมคลองบางกอกใหญ่ เรียกกันว่ากุฎีบางกอกใหญ่ หรือกุฎีต้นสน เป็นชุมชนมุสลิมที่ตั้งรกรากมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ต่อมามุสลิมเชื้อสายอินโด-อิหร่านสายตระกูลเจกอะหมัดซึ่งเดิมอยู่บริเวณหัวแหลม หัวรอ หรือคลองตะเคียนในอยุธยา มีอาชีพค้าขายสินค้าประเภทแป้งกระแจะ น้ำมันรำ น้ำมันหอม เสื้อผ้าเครื่องเทศ และสินค้าที่ใช้ในชีวิตประจำวันโดยออกขายทางเรือ⁵⁷ ได้หนีภัยสงครามมาจากอยุธยาอพยพมาอยู่กรุงธนบุรีและปลูกเรือนแพอยู่ริมน้ำริมคลองบางกอกใหญ่⁵⁸ หลังจากนั้นก็มีมุสลิมจากภูมิลำเนาอื่นอพยพมาสมทบมากขึ้นเรื่อยๆ โดยยังคงนิยมอยู่กันในเรือนแพ จึงเรียกอีกอย่างว่า “แขกแพ” ในเวลาต่อมาได้มีการสร้างมัสยิดขึ้น เรียกว่ามัสยิดบางหลวง หรือ กุฎีขาว⁵⁹ บทบาททางการค้าของชุมชนมุสลิมในช่วงเวลานั้นไม่เด่นชัดมากนัก แม้ว่าชาวมุสลิมบางส่วนจะได้เข้ารับ

⁵⁴ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, องค์ประกอบทางกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 95.

⁵⁵ สุภรณ์ โอเจริญ, มอญในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2541), หน้า 26.

⁵⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “มอญศึกษา,” ใน ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ “เครือญาติ” มอญลุ่มน้ำแม่กลอง, สุจิตต์ วงษ์เทศ,บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 16.

⁵⁷ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁵⁸ จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์, “บทบาทและหน้าที่ของขุนนางกรมท่าขวาในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2153-2435),” หน้า 298.

⁵⁹ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

ราชการในกรมท่าขวา และคงมีการติดต่อค้าขายกับพ่อค้ามุสลิมที่เดินทางเข้ามาในกรุงธนบุรี⁶⁰ แต่ก็น่าจะมีจำนวนไม่มากนัก เพราะเป็นช่วงที่พ่อค้าจีนมีอิทธิพลมาก

ชุมชนชาวจีนเป็นชุมชนที่อยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ชุมชนชาวจีนที่สำคัญนั้นแบ่งออกเป็นจีนฮกเกี้ยนและจีนแต้จิ๋ว ชุมชนของชาวจีนมีทั้งที่เป็นตั้งบ้านเรือนและที่อาศัยในเรือแพ⁶¹

ชาวจีนฮกเกี้ยนในกรุงธนบุรีนั้นมีทั้งที่เข้ามาอยู่บริเวณเมืองธนบุรีตั้งแต่ก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน และเข้ามาหลังกรุงศรีอยุธยาแตก ชุมชนชาวฮกเกี้ยนจะตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่บริเวณกุฎีจีน⁶² เช่นเดียวกับชาวจีนที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยา ก็มาตั้งรกรากบริเวณแนวแม่น้ำฝั่งตะวันตก เหนือคลองกุฎีจีน⁶³ ลักษณะบ้านเรือนของชาวฮกเกี้ยนเป็นตึกชั้นเดียวก่ออิฐ⁶⁴ นอกจากชาวจีนฮกเกี้ยนแล้ว ในกุฎีจีนยังมีเชื้อชาติต่างๆอาศัยอยู่อีกเป็นจำนวนมาก จึงกลายเป็นชุมชนที่มีประชากรและบ้านเรือนหนาแน่นขึ้นเรื่อยๆ ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาแตก ผู้คนได้อพยพเข้ามาเป็นจำนวนมาก บางส่วนได้ตั้งรกรากบริเวณกุฎีจีน การอพยพเข้ามาอยู่ในบริเวณกุฎีจีนของชุมชนเชื้อชาติต่างๆได้ก่อให้เกิดการขยายตัวของชุมชน ซึ่งนำไปสู่การขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่นการผลิตสินค้าต่างๆตามความถนัด

นอกจากนั้นชาวจีนจำนวนมากยังอาศัยอยู่บริเวณฝั่งตะวันออก เป็นฝั่งที่มีชาวจีนและชาวเวียดนามอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะละแวกบ้านพระยาราชาศรี(จีน) หรือพระยาพิพิธ ซึ่งถือว่าเป็นหัวหน้าชาวจีนแต้จิ๋ว คาดว่าละแวกนี้จะเป็นแหล่งการค้าภายในที่สำคัญ เพราะเป็นช่วงเวลาที่พ่อค้าชาวจีนแต้จิ๋วมีบทบาททางการค้าอย่างสูง นอกจากนั้นชาวจีนยังเป็นผู้ทำ

⁶⁰ จุฬิศพงศ จุฬารัตน์, "บทบาทและหน้าที่ของขุนนางกรมท่าขวาในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.2153-2435)," หน้า 278.

⁶¹ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, สำเภาสยาม : ตำนานเจ๊กบางกอก (กรุงเทพฯ: นานามีบุ๊ค, 2544), หน้า 155.

⁶² เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.

⁶³ มานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนในรอบ 200 ปี, หน้า 17.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

การค้าภายในเป็นส่วนใหญ่ ทั้งสินค้าอุปโภคและสินค้าบริโภค เช่นการหาปลา ทำสวนผลไม้ การผลิตกระทะ⁶⁵ เป็นต้น

ชุมชนชาวเวียดนาม เดินทางเข้ามามากในช่วงที่ม่อซื่อหลิน เจ้าเมืองพุทไธมาศ เข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เนื่องจากหนีภัยกบฏไตเซิน ชาวเวียดนามที่เดินทางเข้ามาในครั้งนั้นมีถึงประมาณ 3,000 คน⁶⁶ สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดให้อาศัยในพระนครฟากตะวันออก ชาวเวียดนามเหล่านี้คือ พวกที่เรียกกันว่า"ญวนบ้านหม้อ" ชุมชนชาวเวียดนามตั้งอยู่บริเวณสี่แยกถนนพารุวัดกับถนนตรีเพชรปัจจุบัน⁶⁷ นอกจากนั้นยังมีหมู่บ้านเวียดนามอีกจำนวนมากกระจ่ายกันอยู่ฝั่งตะวันออก โดยเฉพาะบริเวณซึ่งเป็นที่พำนักของมักเทียนตู หรือพระยาราชาศรี (ญวน) เจ้าเมืองฮาเตียน

ชุมชนชาวตะวันตก อยู่บริเวณกุฎีฝรั่ง อยู่ติดกับกุฎีจีน เป็นหมู่บ้านชาวตะวันตกเชื้อสายโปรตุเกส ที่ตั้งรกรากมาตั้งแต่สมัยที่สมเด็จพระนารายณ์โปรดฯให้มาสร้างค่ายรักษาป้อมบางกอก⁶⁸ ในสมัยธนบุรี สมเด็จพระเจ้าตากสินได้พระราชทานบักปั่นที่ดินบริเวณนี้ให้สร้างโบสถ์และบ้านเรือนแก่บาทหลวงฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2312⁶⁹ มีศาสนสถานประจำชุมชนคือ วัดขวางตากู้

⁶⁵ พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, สำเนาสยาม : ตำนานเจ๊กบางกอก, หน้า 151.

⁶⁶ Yumio Sakurai and Takako Kitagawa, "Hatien or Banteaymeas in the time of the Fall of Ayutthaya," in From Japan to Arabia Ayutthaya's Maritime Relations with Asia. (Bangkok: printing house of Thammasat University, 1999), p. 203.

⁶⁷ มานพ พงศทัต, บ้านในกรุงเทพฯ : รูปแบบและการเปลี่ยนในรอบ 200 ปี, หน้า 24.

⁶⁸ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี. http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_travel_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁶⁹ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (จดหมายเหตุของคณะบาทหลวงฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศกับครั้งกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น) (พระนคร: คุรุสภา, 2512), หน้า 83.

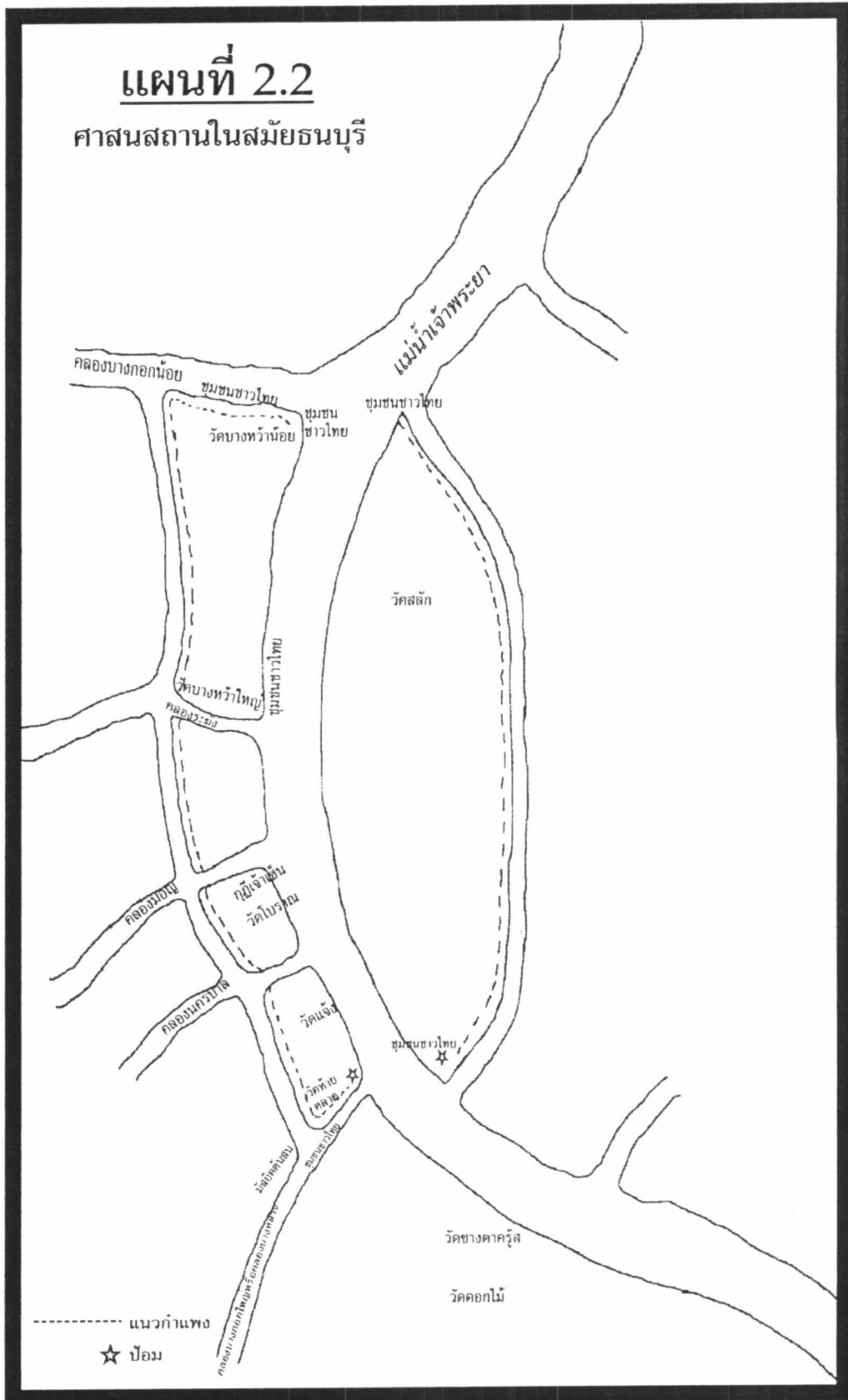
สร้างขึ้นในสมัยธนบุรี⁷⁰ ต่อมาเมื่อชาวโปรตุเกสเกิดความขัดแย้งกับบาทหลวงฝรั่งเศส จึงย้ายมาฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา⁷¹

ในส่วนชุมชนของชาวไทยนั้นคาดว่ากระจายอยู่ทั่วไป ตามริมแม่น้ำเจ้าพระยา และคลองสายต่างๆ ทั้งฝั่งตะวันตกและทั้งฝ่ายตะวันออกของแม่น้ำ โดยมากมักอยู่ตามแพสองฝั่งแม่น้ำ นอกจากนั้นยังอาจกระจายตัวอยู่เป็นหมู่บ้าน โดยปกติแล้วชาวไทยมักจะตั้งรกรากอยู่ไม่ไกลจากวัดซึ่งเป็นแหล่งชุมชน และในสมัยธนบุรี มีวัดจำนวนมากกระจายกันอยู่ ล้วนแต่เป็นวัดที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ชุมชนเดิมที่อยู่มาแต่เดิมก็ตั้งรกรากอยู่ไม่ไกลจากวัด เพราะวัดเป็นสถานที่ซึ่งให้เห็นความเจริญของชุมชน รวมทั้งการค้า เพราะการค้าภายในของแต่ละเมืองมักมีศูนย์กลางอยู่ตามตลาดที่ตั้งอยู่ตามวัดต่างๆ การกระจายตัวของวัดจึงซึ่งให้เห็นการกระจายตัวของชุมชนและการกระจายตัวของย่านการค้า (ดู แผนที่ศาสนสถานในสมัยธนบุรี)

---

⁷⁰ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁷¹ นภาพร รัชตพัฒนากุล, "ตลาดน้อย:พัฒนาการชุมชน," ศิลปวัฒนธรรม 24 (กุมภาพันธ์ 2546): 162.

- วัดบางหัวใหญ่ เป็นวัดที่มีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา คาดว่าเป็นอยุธยาตอนกลาง สันนิษฐานจากพระปรางค์ใหญ่ของวัด⁷² ได้รับการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถทั้งในสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยธนบุรีถือว่าเป็นวัดที่มีความสำคัญ เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน โปรดให้อาราธนาพระอาจารย์ศรีขึ้นมาจากนครศรีธรรมราช ทรงสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช⁷³ และประจำที่วัดนี้ รวมทั้งได้โปรดให้เสาะหาพระไตรปิฎกมาทำการสังคายนาและตรวจทานเพื่อใช้เป็นฉบับหลวง ณ วัดบางหัวใหญ่แห่งนี้ แต่ยังไม่เสร็จสมบูรณ์ก็สิ้นรัชกาลก่อน⁷⁴ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4 บันทึกไว้ว่า

"สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระพุทธศาสนาจักวัฒนาการรุ่งเรืองนั้น เพราะอาศัยจตุรพิธทั้งสี่ปฏิบัติตามพระบรมพุทโธวาท และพระสงฆ์ทุกวันนี่ยังปฏิบัติในจตุรปริสุทธิศิลป์ได้บริบูรณ์ เพราะเหตุหาพระราชาคณะซึ่งจะทรงปริยัติธรรมและสมถวิปัสสนาจะสั่งสอนมิได้ จึงมีพระราชโองการสั่งพระศรีภูริราชเสนาบดีศรีสาลักษณ์ ให้สืบเสาะหาพระสงฆ์เถรานุเถระผู้รู้สรรพธรรมยังมีอยู่ที่ใดบ้าง ให้ไปเที่ยวนิมนต์มาประชุมกัน ณ วัดบางหัวใหญ่ ตั้งแต่นั้นเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย โดยสมควรแก่คุณานุรูปตามตำแหน่งเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า"⁷⁵

ข้อความในพระราชพงศาวดารนี้ชี้ให้เห็นความสำคัญของวัดบางหัว ในฐานะศูนย์กลางของพุทธศาสนาในสมัยธนบุรี วัดบางหัวใหญ่นี้ตั้งอยู่บริเวณริมคลองระฆัง

⁷² สุจิตต์ วงษ์เทศ, "กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร," เวียงวังฝั่งธนชุมชนชาวสยาม, หน้า 73.

⁷³ ประชุมพงศาวดารภาคที่ 65 (พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ และจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี), หน้า 45.

⁷⁴ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁷⁵ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี แผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 39.

- วัดบางหัวน้อย เป็นวัดที่มีมาแต่สมัยอยุธยา และได้รับการปฏิสังขรณ์ตลอดสมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยธนบุรีสมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดให้ปฏิสังขรณ์ และสถาปนาให้เป็นพระอารามหลวง อยู่บริเวณชุมชนบางหัว เช่นเดียวกับวัดบางหัวใหญ่ โดยอยู่บริเวณริมคลองบางกอกน้อย⁷⁶ วัดบางหัวน้อยอยู่ไม่ไกลจากฉางเกลือ ติดคลองบางกอกน้อย

- วัดโบราณหรือวัดเครือวัลย์ อยู่ไม่ไกลจากนครบาล บริเวณริมคลองมอญด้านเหนือ ในวัดมีแผนผังเป็นระเบียบตามแบบสมัยอยุธยา⁷⁷

- วัดบางยี่เรือใน เป็นวัดเก่าแก่ ซึ่งสร้างโดยนายกองมอญตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย จึงมีชื่อเรียกชื่ออื่นว่า "วัดบางยี่เรือมอญ" หรือ "วัดมอญ" สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดให้บูรณะ และเชื่อกันว่า พระยาพิชัย ขุนนางสำคัญเป็นผู้สร้างพระอุโบสถ⁷⁸

- วัดบางยี่เรือนอก หรือวัดบางยี่เรือใต้ ตั้งอยู่บริเวณริมคลองบางกอกใหญ่หรือคลองบางหลวง เป็นวัดหลวงที่มีความสำคัญมากในสมัยธนบุรี อาจเรียกได้ว่าเป็นวัดประจำรัชกาล สมเด็จพระเจ้าตากสินได้โปรดให้บูรณะพระอุโบสถ เจดีย์ วิหาร และโปรดให้ขุดปลูกสระบัวหลวงที่รอบพระอุโบสถ⁷⁹ และยกเป็นพระอารามหลวง ทรงสร้างหมู่กุฏิ 120 หลัง⁸⁰ และถวายที่ดินให้เป็นธรณีสงฆ์จำนวนมาก⁸¹ ความสำคัญของวัดนี้ยังเห็นได้จากการโปรดให้ตั้งพระศพสมเด็จพระพันปีหลวง กรมพระเทพามาตย์พระราชชนนีในสมเด็จพระเจ้าตากสิน ปลูกพระเมรุและถวายพระเพลิง ณ วัดบางยี่เรือ⁸² และใน พ.ศ.2319 โปรดพระราชทานเพลิงพระศพกรมขุนอินทรพิทักษ์ และพระเจ้าันราสุริยวงศ์ ผู้ครองเมืองนครศรีธรรมราช ณ วัดบางยี่เรือนอก⁸³ ในปลายรัชสมัย

⁷⁶ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁷⁷ สุจิตต์ วงษ์เทศ, "กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร," ใน เวียงวังฝั่งธนชุมชนชาวสยาม, หน้า 74.

⁷⁸ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁷⁹ สุจิตต์ วงษ์เทศ, "กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร," ใน เวียงวังฝั่งธนชุมชนชาวสยาม, หน้า 76.

⁸⁰ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับสมเด็จพระบรมราชาที่ 4, หน้า 173.

⁸¹ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁸² ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า 6.

⁸³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเสด็จไปบำเพ็ญกรรมฐาน และเมื่อถูกสำเร็จโทษ พระศพได้ฝังไว้ที่วัดบางยี่เรือ

วัดต่างๆที่กล่าวมานี้ ชี้ให้เห็นการกระจายตัวของชุมชน และย่านการค้าของเมือง จากแผนที่ 2.2 ศาสนสถานในสมัยธนบุรี จะเห็นการกระจายตัวของชุมชนชาวไทยบริเวณวัดต่างๆ

ย่านการค้า

ย่านการค้าภายในที่สำคัญในสมัยกรุงธนบุรี คือตลาดและชุมชนต่างๆ ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการดำรงชีวิต รวมทั้งสะท้อนสภาพเศรษฐกิจสังคมในสมัยธนบุรี ที่ชีวิตของไพร่ยังคงดำเนินชีวิตในสังคมแบบยังชีพอยู่ ชัย เรื่องศิลป์ได้สันนิษฐานตลาดในชุมชนต่างๆไว้หลายแห่ง⁸⁴ ซึ่งมักอยู่บริเวณแหล่งชุมชน ทำน้ำ และวัดต่างๆ ได้แก่

ตลาดปลา ซึ่งเป็นตลาดใหญ่ เป็นท่าที่มีการนำปลาขึ้น จึงมีการนำสินค้าชนิดอื่นๆมาขายด้วย ตลาดปลานี้อยู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณปากคลองคูเมือง

ตลาดใหญ่บริเวณวัดท้ายตลาด เป็นตลาดเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของธนบุรี ชื่อที่เรียกวัดก็มาจากสถานที่ตั้งวัด ซึ่งอยู่ติดตลาด⁸⁵

ตลาดพลู อยู่ถัดจากตลาดใหญ่ หลังวัดท้ายตลาด อยู่บริเวณคลองบางกอกใหญ่ เป็นศูนย์กลางการค้าขายหมากพลู ซึ่งเป็นสินค้าสำคัญและมีมากในเมืองธนบุรี เลยไปเป็นสวนพลูสวนหมากแหล่งใหญ่ของชาวจีน⁸⁶

ตลาดบ้านหม้อและตลาดขมิ้น ตั้งอยู่บริเวณหลังวัดบางหว้าใหญ่ บริเวณปากตะวันตกของพระนคร

⁸⁴ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยด้านเศรษฐกิจแต่โบราณ – พ.ศ.2399, หน้า 204.

⁸⁵ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, ศาสนสถานที่สำคัญสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_temple_thai.html [กรกฎาคม 2547]

⁸⁶ มูลนิธิอนุรักษ์โบราณสถานในพระราชวังเดิม, สถานที่ท่องเที่ยวสมัยกรุงธนบุรี, http://www.wangdermpalace.com/thonburi/impt_travel_thai.html [กรกฎาคม 2547]

ตลาดบริเวณคลองบางหลวง ตลาดฝั่งตะวันออก บริเวณที่ตั้งของ พระบรมมหาราชวังในปัจจุบัน เป็นตลาดของชุมชนชาวจีน ซึ่งเป็นทั้งร้านค้าและที่พักอาศัยของ ชาวจีน

ตลาดใหญ่ ตลาดน้ำ ตลาดบก ซึ่งเป็นตลาดของชุมชนชาวจีนอีกด้านหนึ่ง คือ บริเวณปากตะวันออกของพระนคร

ยังคงมีย่านการค้าอื่นๆอยู่ภายนอกกำแพงเมืองเช่น ตลาดยอดริมคลอง และ ชุมชนซึ่งเป็นย่านการผลิตอื่นๆ ได้แก่ ชุมชนบ้านหม้อ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตภาชนะในครัวเรือน และ ชุมชนบ้านช่างหล่อ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตการหล่อพระ⁸⁷

การเติบโตของเมืองธนบุรี เริ่มจากการก่อสร้างเมืองและพระราชวัง ในคลองยอ พระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี บรรยายถึงสถานที่ต่างๆที่ก่อสร้างขึ้นกับพระราชวัง

ภูมิสถานที่ดีดีให้	ไชยสถาน
ฟ้างพิษณุกรมมขำนาญ	เศกสร้าง
ราชวังมุขพิมาน	มูลเกิด มีนาคม
เรือนรัตน์ซ้ายขวากว้าง	เพียบพื้น ภูวดล ฯ
มีฉนวนขนานน้ำฟ่วง	ชนิดแพ
เป็นที่ลานสมรแล	ล่อฟ้า
โรงทองพระลานแด	คูถ่าน พระเอย
โรงพระอาภรณ์อ้า	รำรื้อถาถึง ฯ
โรงสรรพยุทธ์ไว้	ศาสตรา
โรงอัศวะคเชนทรา	เพริดแพ้ว
โรงสุธรรมพิพากษา	คดีราช ฎรแฮ
โรงพระโอสถแผ้ว	โรคให้มลายหาย ฯ

⁸⁷ ชาดา เมนะสุด, "บ้านช่างหล่อ," ใน เวียงวังฝั่งธนชุมชนชาวสยาม, สุจิตต์ วงษ์เทศ ,บรรณาธิการ(กรุงเทพฯ: กรุงเทพฯ, 2545), หน้า 243.

พระคลังทวาทศ	โกศ
สมบัติเหนือยามมี	มากพร้อม
ศาลาฆาตยมนตรี	เตรียมเฟา
ทิมกระท่อมพลล้อม	รอบรั้วระวางใน ฯ ⁸⁸

จากโคลงข้างต้นได้บรรยายถึงสถานที่ราชการต่างๆ ซึ่งมีการก่อสร้างขึ้น การขยายตัวของเมืองคาดว่าเริ่มขึ้นเมื่อมีการอพยพเข้ามาของประชาชน รวมทั้งการเข้ามาของเชื้อชาติต่างๆ ทั้งที่มีการอพยพมาอย่างชาวมอญ การกวาดต้อนเข้ามาอย่างชาวลาว ชาวเวียดนาม และการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของชาวจีน ชาวมุสลิม ชุมชนเหล่านี้ขยายตัวออกตามจำนวนของประชาชน แต่ละชุมชนมักเกาะติดกับผู้นำชุมชนเชื้อชาตินั้นๆ เช่น กลุ่มชาวจีนก็จะตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณบ้านของพระยาราชาเศรษฐีจีน หรือพระยาเทพพิพิธ กลุ่มของชาวเวียดนามหรือชาวญวนก็จะตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณบ้านของพระยาราชาเศรษฐีญวน เป็นต้น

แม้ว่าสมัยธนบุรี จะมีระยะเวลาค่อนข้างสั้น คือประมาณสิบห้าปีเท่านั้น แต่เมืองธนบุรีเป็นเมืองเก่าที่มีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา บ้านเมือง สิ่งก่อสร้าง และชุมชนต่างๆ มีอยู่พอสมควร เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินตั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ชุมชนจึงขยายตัวออกเรื่อยๆ ตามปริมาณประชาชน และการสร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆ คาดว่าการขยายตัวของกรุงธนบุรีจะมีอย่างต่อเนื่อง เห็นได้จากการกระจายของบ้านเรือนและชุมชนต่างๆ และการกระจายของตลาดซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของแต่ละชุมชน ซึ่งแต่ละชุมชนนั้นยึดโยงกันอยู่ตามเชื้อชาติและอาชีพเป็นสำคัญ

การกระจายตัวของชุมชนและย่านการค้า รวมถึงการปลูกสร้างสิ่งก่อสร้างต่างๆ มากขึ้น แสดงให้เห็นถึงความเจริญของเมือง การขยายตัวทางการค้า และการขยายตัวทางเศรษฐกิจ

กรุงธนบุรีในช่วงที่มีฐานะเป็นราชธานีนั้นได้เจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่วนหนึ่งมาจากความพยายามของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ทรงทุ่มเทพระราชทรัพย์เพื่อความเจริญของกรุงธนบุรี และอีกส่วนหนึ่งมาจากการขยายตัวของประชากรที่กลายเป็นแรงงานให้กับรัฐ

⁸⁸ กรมศิลปากร, วรรณกรรมสมัยธนบุรี, หน้า 280.